

АКСІОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У БІНАРНИХ МОДЕЛЯХ ІСТОРИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Статтю присвячено аналізу аксіологічних стратегій запорозького козацтва другої половини XVII ст. у бінарних моделях історичної комунікації. Досліджено бінарну систему дуальних опозицій *гетьман Богдан Хмельницький – польський уряд, Хмельницький – хан, московський уряд – гетьман Богдан Хмельницький*. Звернено увагу на компонентний склад тричленної моделі: *московське військо – козацьке військо – білоруські землі*; окреслено ціннісний потенціал дуалістичних і дихотомічних протиставлень.

Ключові слова: комунікація, історична комунікація, бінарні опозиції, аксіологічні стратегії, козацтво, дихотомічна модель, дуалістична модель.

I. Вступ

Проблема вивчення бінарних протиставлень на сьогодні є актуальною у сфері соціальних комунікацій і потребує її наукового висвітлення. Розгляд цієї теми викликає посилений інтерес представників різних галузей знань, зокрема філософії, соціології, психології, антропології, інформатики, етнології, геополітики, філології, журналістики. Теоретичним підґрунтям для вивчення опозицій слугують праці Ф. де Соссюра, Р. Якобсона, М. Трубецького, К. Леві-Стросса. Критичний перегляд теорії Ф. де Соссюра спостерігаємо в постструктуралістських концепціях Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотара, Р. Рорті, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, М. Фуко, У. Еко, М. Хоркхаймера та ін. Історію культури і її систему протиставлень висвітлено в працях Ж. Ле Гоффа, Ю.М. Лотмана, В'яч.Вс. Іванова, В.М. Топорова.

II. Постановка завдання

На сьогодні досить важливим й актуальним є звернення дослідників до опозитивних структур та опозицій як аналітичного інструмента дослідження в галузі соціальних комунікацій, особливо щодо різних етапів історичного розвитку й умов існування певних культур. Тому метою статті є дослідження аксіологічних стратегій запорозького козацтва другої половини XVII ст. у бінарних моделях історичної комунікації.

Об'єктом дослідження ми обрали бінарну систему дуальних і дихотомічних опозицій. Предметом є аналіз аксіологічних стратегій запорозького козацтва другої половини XVII ст. у бінарних моделях історичної комунікації.

Методи дослідження: опозиції, концептуального аналізу з використанням компонентного, семантичного й логічного засобів; спостереження над історичним матеріалом і його опис.

Матеріалом для дослідження обрано історичну працю М. Грушевського «Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями» [1].

III. Результати

Аксіологічні стратегії запорозького козацтва другої половини XVII ст. виявляються у дуалістичних і дихотомічних моделях історичної комунікації. Бінарна система цінностей козацької доби детермінована протиставленнями у вигляді дуальних опозицій: *гетьман Богдан Хмельницький – польський уряд, Хмельницький – хан, московський уряд – гетьман Богдан Хмельницький* і в дихотомічних моделях: *Швеція – Польща; шведський король, Хмельницький, московське військо – польське військо*.

Зборівській договір 1649 р., укладений між *польським королем і Хмельницьким*, і нова угода, укладена в середині вересня 1651 р. під Білою Церквою, являють собою моделі у вигляді дуальних опозицій. Тричленну побудову історичної комунікації утворює структура: *польський уряд – московський уряд – гетьман Богдан Хмельницький і все військо запорозьке*, у якій компонент *московський уряд* займає інтерпозиційне положення, виконує роль медіатора: «після довгих вагань *московський уряд* вирішив взяти *Україну* під царську руку й розпочати війну з *Польщею*» [1, с. 310]. У структурній схемі *гетьман Богдан Хмельницький – польський уряд* перший компонент посилюється модальною семантикою дієслів із заперечною часткою **не**: *не захотів, не турбувався*. Опозиційну пару утворюють компоненти *битва* й *угода*: «Після битви з *поляками* на Подолії, недалеко від Жванця, *Хмельницький* уже *не захотів* розпочинати *переговори з поляками*»¹ [1, с. 310]. Дуальну опозицію утворює структура *Хмельниць-*

кий – хан, у якій перший компонент домінує і теж містить дієслова із заперечною часткою **не**: “Він *не турбувався* більше про хана, бо мав вісті, що в його боротьбу з *Польщею* входить *новий союзник, московський цар*” [1, с. 310].

У певному історичному контексті дуальне поле опозиції *московський уряд – гетьман Богдан Хмельницький* набуває нового змісту:

– перший компонент поширюється: 1) значним потенціалом слів з абстрактним значенням: *велике бажання, козацька війна, втрати* Смутного часу, *московські кола, втручання* в українські справи, *старий зичай, релігійне питання, Зборовські права, загальне рішення, переговори, рада, підданство* Москви, *присяга, під свій захист, незговірливість, тяжке враження* тощо; 2) дієсловами на позначення: а) результату дії: *втрутитися, відшкодувати, придбати, ухвалити, скликати, добитися, не присягати*; б) процесів мислення: *вагатися, заявити*; в) внутрішнього стану: *боятися ризику* [1, с. 310];

– другий компонент поширюється абстрактними іменниками: *звістка, воєнні дії, питання, про свою волю, під владу царя, на вірність цареві, непорозуміння, взяти присягу, права і вольності* українські, *не дати приводу до розриву, неприємне розчарування, бажання* війська щодо подальших стосунків тощо.

Таким чином, семантичний простір компонентів набуває нових емоційних і смислових відтінків. Його розширення спостерігаємо в смисловому полі першого компонента структурної схеми *московський уряд – козацьке військо й гетьман Богдан Хмельницький*. Заперечного значення надає модальна частка **не**: “Бояри заявили, що *присягнути не можуть*, бо цар *московський – самодержець*, править зі своєї волі і *не присягає* своїм підданам; коли *Хмельницький* після присяги відправив своїх послів, щоб запропонувати царському урядові бажання війська щодо подальших стосунків України з Москвою, то далеко *не всі ці бажання були прийняті* московським урядом; *московський уряд не хотів* надати повного самоврядування українському населенню, *не хотів* дозволити, щоб воєводи та інші посадові особи обиралися самим населенням, щоб усі доходи з України збиралися її виборними чиновниками, надходили у місцеву казну і видавалися на місцеві потреби; і таких воєвод *московський уряд* мав намір згодом прислати і в інші українські міста. Він *не збирався* також *визнавати* церковну автономію України і *намагався підкорити* київського митрополита та єпископів владі *московського патріарха*” [1, с. 313]. Дуальне

поле компонентів структурної схеми *Хмельницький – московський уряд* наповнюється протиставними відношеннями: 1) лівий компонент *їхні плани* має позитивне забарвлення, правий компонент *плани Москви* – містить негативну оцінку. Серединний компонент, виражений дієсловом *розходяться*, уособлює вияв незгоди, недомовленості між двома сторонами, які укладають угоду: “*Хмельницький і старшина* побачили, що *їхні плани розходяться* зовсім з *планами Москви*”; 2) лівий компонент *вони прагнули одержати від неї допомогу у боротьбі з Польщею для визволення України і встановлення нових вільних стосунків* є уособленням дружельюності одного народу до іншого, утвердженням мотиву взаємної підтримки і допомоги – правий компонент є виявом колонізаторської політики держави: *Москва ж дивилася на Україну як на нове придбання своє і намагалась панувати в ній* за зразком інших провінцій та володінь; 3) у структурній схемі *Хмельницький – московський уряд* правий компонент: 1) є виявом загарбницької політики Москви щодо Білорусії: *війну з Польщею вона (Москва) почала*, але мала на увазі *приєднання білоруських земель*, чого вона добивалася і раніше; *Хмельницького* також *просили вислати козацьке військо в Білорусію* на допомогу московському, і той виконав це; 2) і колонізаторської політики щодо України. Утворена опозиційна модель поширюється антонімічними структурами: *московський уряд прислав своє військо на Україну – Хмельницький одразу втратив* *всяке бажання до московської допомоги*. Антитезні побудови насичені мовно-зображальними засобами: 1) метонімією: *міцно облаштувалася на Україні Москва; московський уряд* прислав своє військо, *Хмельницький* вирушив на Подолію; розгромивши *Потоцького* під Городком, він знову *мав у руках всю Галичину*; 2) епітетними конструкціями: *необережне* слово, *давня* війна, *необачний* рух; 3) метафорою: *захопити в свої руки* українське життя.

Наступну структурну схему утворюють компоненти *московське військо – козацьке військо – білоруські землі*. Перший і другий компоненти утворюють модель у вигляді дуальних опозицій. Їхнє семантичне поле наповнюється одиницями воєнної тематики: *воєнні дії, військо, добровільно здатися, заволодіти землями, розмістити полк: воєнні дії* московських і *козацьких військ* у Білорусії спочатку йшли дуже вдало. Білоруські міста *здебільшого добровільно здавались* козакам і *московському війську*. *Козаки зайняли білоруські землі*, прикордонні з Гетьманщиною, і *розмістили тут ще один полк*. *Московське військо заволоділо білоруськими землями* по саме Вільно [1, с. 314].

Тричленну будову утворюють компоненти *Москва – Польща – Швеція*, у якій між першим і другим, другим і третім компонентами встановлюються дихотомічні зв'язки. Семантичний простір компонентів *Польща – Швеція* поширюється додатковими протиставними відношеннями: король Швеції, князь Трансильванії – польський король, союз протестантських держав протикатолицьких Австрії та Польщі: “У Швеції в цей час став на престол Карл X; він задумав відновити давню війну з Польщею. Зі шведами ж здавна підтримував зв'язки князь Трансильванії (східної Угорщини): це був союз протестантських держав проти католицьких Австрії та Польщі” [1, с. 314].

У структурній схемі *Польща – Швеція* смислове поле другого компонента поширюється сегментами *король шведський, князь трансильванський, Хмельницький*: “Король шведський і князь трансильванський сподівалися вщент розбити Польщу. В Польщі і Литві вони розраховували спертися на магнатів-протестантів, які дуже потерпали, як і православні, від католицької шляхти та уряду. Мали вони на увазі і Хмельницького, який здавна підтримував стосунки з Трансильванією і Швецією, підбиваючи їх проти Польщі” [1, с. 314]. Семантичний простір цих сегментів представлений дієслівними лексемами на позначення: 1) процесів мислення: сподіватися, розраховувати, мати на увазі; 2) результату дії: розбити Польщу; прислівниками на позначення ознаки дії – способу дії: розбити вщент.

Наступну структурну схему утворюють компоненти *козацьке військо, московське військо – польське військо, татарська орда*. Семантика компонентного складу представлена військовою лексикою: оборонна війна, битва, полковник, полк, татарська орда: “Зима 1654–1655 рр. минула у малоенергійній, оборонній війні козацтва з Польщею: хан з'єднався з поляками після того, як Хмельницький приєднався до Московської держави, і польське військо з татарською ордою вирушило в Брацлавську землю, звідти в Київську. Хмельницький з московським військом зустрів їх недалеко від Білої Церкви під Охматовим; московське військо неблизкуче заявило себе в цій битві; але в рішучий момент наспів полковник Богун зі своїм полком, і поляки були відбиті, а хан залишив після цього польське військо, побачивши, що його переслідують невдачі. Хмельницький залишив поляків у спокої” [1, с. 315].

Дуалістичну модель утворюють компоненти *шведський король, Хмельницький, московське військо, дихотомічну модель – компоненти шведський король, Хмельницький, московське військо – польське військо*. Се-

мантичний простір першого компонента структурної схеми *шведський король, Хмельницький, московське військо* представлений лексичними одиницями з абстрактним значенням: звістка, похід, одночасний напад і дієслівними лексемами на позначення результативної дії: просити, збиратися, нападати, вирушити: “Весною 1655 р. він одержав звістку від шведського короля, що той збирається в похід на Польщу і просить Хмельницького, щоб він напав на поляків одночасно. Хмельницький вирушив на Подолію, на Кам'янець, звідти пішов до Львова і далі під Люблін” [1, с. 315]. Третій компонент *московське військо* поширюється сегментами – іменниками: *боярин Бутурлін, царське ім'я, Москва, гарнізони, московський уряд, самодержавний лад*. У розширенні цієї структурної схеми беруть участь елементи: 1) з протиставними відношеннями; 2) дієслова з модальною семантикою і значенням можливості/неможливості дії: *не міг вільно розпоряджатися* своїм військом, *не захотів завойовувати* міст, *не хотів пускати* Москву в Західну Україну: “Разом з ним вирушило і московське військо під проводом боярина Бутурліна, що дуже зв'язувало Хмельницького: він не міг вільно розпоряджатися своїми військами. Розгромивши Потоцького під Городком, він знову мав у руках всю Галичину, але не захотів завойовувати міст, щоб Москва не надумала поставити і там своїх гарнізонів. Зі Львова взяв тільки викуп; під час переговорів зі львівськими міщанами Виговський (військовий писар і довірена людина Хмельницького) прямо умовляв їх не входити у стосунки з Бутурліним і не здавати міста на царське ім'я. І шведському королю Хмельницький пояснював, що він не хотів пускати Москву в Західну Україну і для того не завойовував там нічого. Шведський король з свого боку у стосунках з гетьманом і старшиною наполягав на повному розриві з Москвою; він застерігав їх, що московський уряд при своєму самодержавному ладі “не потерпить у себе вільного народу”, не виконає даних обіцянок щодо дотримання українських волюностей і поневолить козаків” [1, с. 315].

У певному історичному контексті в дихотомічній моделі *шведський король, Хмельницький, московське військо – польське військо* відбувається інверсія полюсів. Компонент *польське військо, Польща* одержує нове смислове наповнення й утворює дуалістичну модель *Польща – Москва*. Перший компонент насичений дієслівною семантикою: захопити, посварити, подати надію, з'єднатися, укласти перемир'я: “Коли війна з Польщею набрала дуже сприятливого для шведів повороту і вони захопили всю північну Польщу, поляки намагалися посварити

Москву зі шведами: подавали надію цареві, що виберуть його польським королем, і, таким чином, Польща повністю з'єднається з московською державою. Під впливом цих надій Москва уклала з Польщею перемир'я і почала війну зі шведами" [1, с. 316]. У дуальному полі компонентів *Польща – Москва* виражені опозиційні відношення: польський король, московський уряд і Україна, гетьман. Дуальний простір компонентів *шведський король, Хмельницький, московське військо* зазнає трансформації, утворюючи дихотомічну модель шведський король – московське і запорозьке військо. Історичні обставини змінюються, і це сприяє створенню умов для іншого виходу, який шукав Богдан Хмельницький. У 1656 р. він уклав тісний союз зі Швецією і Трансільванією, на початку 1657 р. ці спільні сили оголосили війну Польщі, всупереч бажанню московського уряду. У певному історичному контексті компоненти *Швеція – Трансільванія – Україна* набувають нового смислового наповнен-

ня й утворюють дуалістичну модель історичної комунікації.

IV. Висновки

Проблеми закономірного історичного розвитку ціннісних відносин, які є природними об'єктами аксіологічного моделювання, набувають на сьогодні актуальності й особливої ваги. Моделювання як специфічний метод є найефективнішим інструментом пізнання реальної дійсності. Досить плідним і доцільним, на нашу думку, є застосування антагоністичних моделей у результаті аксіологічного дослідження. Вивчення аксіологічних стратегій запорозького козацтва другої половини XVII ст. у дихотомічних і дуалістичних моделях історичної комунікації має перспективу й потребує висвітлення в подальших наукових студіях.

Список використаної літератури

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Михайло Грушевський ; [укл. Й.Й. Брояк, В.Ф. Верстюк]. – Донецьк : БАО, 2010. – 736 с.

Стаття надійшла до редакції 06.12.2012.

Мороз В.Я. Аксіологіческие стратегии запорожского казачества второй половины XVII в. в бинарных моделях исторической коммуникации

Статья посвящена анализу аксиологических стратегий запорожского казачества второй половины XVII в. в бинарных моделях исторической коммуникации. Исследована бинарная система дуальных оппозиций гетман Богдан Хмельницкий – польское правительство, Хмельницкий – хан, московское правительство – гетман Богдан Хмельницкий. Обращено внимание на компонентный состав трехчленной модели: московское войско – казацкое войско – белорусские земли; обозначен ценностный потенциал дуалистических и дихотомических противопоставлений.

Ключевые слова: коммуникация, историческая коммуникация, бинарные оппозиции, аксіологіческие стратегии, казачество, дихотомическая модель, дуалистическая модель.

Moroz V. Axiological Strategies of Zaporozhye Cossacks of the Second Half of the XVII century in the Binary Models of the Historical Communication

The article discusses the axiological strategies Zaporozhye Cossacks second half of the seventeenth century in binary models of historical communication. Studied binary system of dual oppositions Hetman Bogdan Khmelnytsky – the Polish Government, Khmelnytsky – Khan, the Moscow government – Hetman Bohdan Khmelnytsky. Attention is focused on component structure trinomial model Muscovite army – Cossack Host – Belarusian land value potential outlined dualistic and dichotomous oppositions.

Key words: communication, historical communication, binary oppositions, axiological strategy, the Cossacks, the dichotomous model, the dualist model.